

Буренков В.М.

Запорізький національний університет

РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ЯК ПРОВІДНИК КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті зроблено спробу аналізу продуктивності застосування постколоніальної методології до осмислення феномена радянської номенклатури в Україні. Номенклатура, яка уособлювала собою систему управління та контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя в СРСР, була не лише інструментом упокорення, а й механізмом ідеологічного цементування жорстко забюрократизованої системи. Запропоновано аналіз теоретичних підходів до розгляду номенклатури не лише як адміністративної чи соціальної категорії, а як механізму відтворення імперського порядку в межах радянської системи. У фокусі дослідження не емпіричний опис кадрових практик радянської номенклатури, а радше спроба критичного осмислення можливостей інтерпретаційних рамок постколоніальної методології щодо вивчення радянської номенклатури як провідника колоніальної політики московського Центру в Україні. Показано еволюцію підходів щодо осмислення та інтерпретації номенклатури у науковій літературі від класичних радянських праць (М. Джилас, М. Восленський та ін) до сучасних робіт де використовується постколоніальний підхід (Е. Саїд, А. Гоулднер, Л. Віола, Т. Мартін, Ф. Гіри та ін). Особлива увага приділена дискусіям щодо концепції «внутрішньої колонізації» та межах її застосовності до радянського контексту. Продуктивною видається спроба застосування А. Заярнюком постколоніального аналізу, щодо аналізу СРСР, як імперії, що дозволяє представити це державне утворення як імперське з багаторівневою ієрархією та асиметріями, в межах якої номенклатура виконувала роль інструменту селективного управління, нормування та асиміляції. Автор доводить, що застосування постколоніального підходу є евристично плідним для аналізу існування та функціонування радянської номенклатури в Україні та сприяє глибшому розумінню механізмів колоніальної спадковості в пострадянський період.

Ключові слова: радянська номенклатура, колоніальна політика, УРСР, русифікація, централізоване управління, ідеологічний контроль, економічна експлуатація, культурна асиміляція, внутрішня колонізація.

Постановка проблеми. Радянська номенклатура, як специфічний прошарок управлінської еліти, відігравала ключову роль у забезпеченні централізованого контролю над Україною. Представники партійно-державної еліти здійснювали централізований контроль над політичним життям, культурною сферою та економікою республіки, впроваджуючи у життя рішення союзного керівництва. В контексті радянської інтеграційної політики номенклатура забезпечувала виконання планів Москви щодо русифікації, уніфікації суспільно-політичного та культурного життя, а також економічного підпорядкування України.

Попри значну кількість досліджень, присвячених історії СРСР, роль номенклатури як інструменту

реалізації колоніальної політики щодо України залишається недостатньо висвітленою. Більшість наукових праць зосереджуються на загальносоюзному рівні або аналізують окремі аспекти функціонування радянської еліти, не розкриваючи системного впливу номенклатури на всі сфери життя республіки.

Особлива увага приділяється постколоніальним підходам, які дозволяють розглядати радянське управління як форму внутрішнього колоніалізму. Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення радянської спадщини через деклонізаційну оптику, зокрема у контексті сучасних суспільно-політичних трансформацій і оцінки ролі номенклатурних структур у відтворенні імперського порядку.

Розуміння цих механізмів є важливим для пояснення соціальних, економічних та культурних трансформацій, які відбулися в Україні після 1991 року. Таким чином, дослідницька проблема полягає в необхідності комплексного історіографічного аналізу формування та функціонування радянської номенклатури як ключового інструменту колоніального управління в УРСР та її впливу на сучасні українські реалії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії спостерігається поживання інтересу до вивчення різних сфер життя Радянської імперії через призму постколоніальних підходів, зокрема такий інтерес можемо спостерігати і відносно дослідження номенклатури, як провідника колоніальної політики Центру в республіках СРСР. Поряд із роботами Мілована Джиласа [20] та Михайла Восленського [17], які вже стали класикою, в радянологічних студіях і які зробили значний внесок у дослідження номенклатури, варто звернути увагу й на більш сучасні підходи та концепції західних вчених, які досліджують номенклатуру ширше, охоплюючи як владні практики, так і механізми спадковості імперських традицій у владних інституціях держав, що постали після розпаду СРСР.

У сучасних постколоніальних студіях набуває поширення думка про те, що радянський і російський імперіалізм мали специфічну форму колоніального панування, у якій колонія маскується під частину метрополії, а межі між ними навмисно розмивалися. Як зауважує Єва Томпсон, насильницьке перетворення Російської імперії на Радянський Союз лише поглибило цю невидимість «в наслідок близькості російських колоній до етнічних російських земель лінія кордону між ними спотворила та затемнила в пам'яті росіян та іноземців справжню природу відносин між метрополією та периферією» [34, с. 52]. Іншим проявом «невидимості» російського колоніалізму, на думку дослідниці є лінгвістична асиміляція назви «Росія» щодо колонізованих територій: «Англії не називають Індії «Англією»; колонії та домініони мають власні назви, тоді як назва «Об'єднане Королівство» визнає ідентичність колишніх «внутрішніх колоній» англійської корони. На відміну від цього, у міру експансії Московії та держави, яка стала її наступницею – тобто Російської імперії – такі території, як Дагестан, Естонію, Україну або Татарстан, почали називати «Росією» всупереч їхнім демографічним та історичним реаліям» [34, с. 54]. Третьою рисою що дозволяє російському колоніалізму, на думку дослідниці, уникати

класичної постколоніальної таксономії, є асиметрія між володінням владою та знанням: «колоніальне правління Росії базувалося частіше тільки на владі, а не на поєднанні влади та знання. Народи, що жили біля західного та південно-західного кордону Російської імперії, вважали себе вищими від метрополії в цивілізаційному плані. Їхня психологія як підкорених народів відрізнялася від психології підкорених народів Британії. Хоча індуси могли ставитися до британців як до ворогів, вони хоч і неохоче, але визнавали їхню цивілізаційну компетентність» [34, с. 57–58]. Одним із важливих концептів, який пропонує дослідник Олександр Еткінд є поняття «внутрішнього колоніалізму» – «внутрішня колонізація означає процес культурної експансії, гегемонії та асиміляції в межах державних кордонів – реальних чи уявних... Зовнішня колонізація реалізує ці процеси назовні, тоді як внутрішня колонізація – у межах усталених кордонів держави, хоча самі ці кордони змінюються під впливом колонізації» [39, с. 18]. Еткінд трактує Російську імперію як державу, що колонізувала власний народ, зосереджуючи увагу на внутрішньому, а не зовнішньому експансіонізмі. Українські дослідники, зокрема Тамара Гундорова, критикують цю модель за ігнорування перспективи колонізованого та применшення ролі зовнішньої колонізації – як у випадку з Україною. Вона наголошує: «ігнорування перспективи з боку колонізованого «іншого» приводить до нового колоніалізму – цього разу – листом, аналізом, інтелектуальною владою» [19, с. 26]. Таким чином, історіографічна полеміка точиться навколо балансу між імперським самопізнанням і голосом підкореного іншого.

У своїй статті «Чи був Радянський Союз імперією, а радянська Україна колонією?» Лариса Гриневич систематизує сучасні підходи до аналізу радянського устрою через імперську та колоніальну оптику. Авторка окреслює три основні наукові парадигми, що домінують в історіографії: СРСР як імперія; як гібридна форма між імперією і національною державою; та національно-державний підхід, що відкидає імперську природу Союзу. Гриневич вказує, що визнання колоніального статусу України в складі СРСР залишається дискусійним питанням, оскільки відсутній науковий консенсус щодо класифікаційних критеріїв понять «імперія» та «колонія» [18, с. 190–204]. Звертаючись до праць таких дослідників, як Олександр Мотиль та Анатолій Вишневецький, Гриневич показує полярність оцінок. Мотиль вважає УРСР к «типову периферійну колонію радянської

імперії», позбавленою реального суверенітету, а українську еліту – маріонетковою [30]. Водночас соціолог Вишневський заперечує колоніальний статус України, трактуючи її як частину східнослов'янської метрополії, стверджуючи, що Східна Україна була частиною «російського центру», а українці – співтворцями імперської державності та модернізаційного проекту. Він акцентує увагу на спільність релігії, цінностей і культури українців і росіян, а Київ називає однією з духовних столиць імперії [15, с. 326]. Такий підхід, що апелює до ідеї «братніх народів» і спільної цивілізаційної місії, фактично ігнорує структурну нерівність між центром і периферією, політику русифікації, асиміляції та системне підпорядкування українських політичних та культурних еліт. Це бачення радше підживлює імперське бачення про інтеграцію через «єдність», а ніж аналізує реальні механізми колоніального домінування.

Наявна полярність між крайніми оцінками імперського статусу України спонукає до пошуку більш збалансованих підходів, які враховують як формально-правові обставини, так і реальні механізми залежності. У цьому сенсі важливою є позиція Станіслава Кульчицького, який у своєму дослідженні «Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи?» звертає увагу на структурну залежність України, зокрема через централізовану радянську модель управління, яка не залишала реального простору для самостійності республіканських органів влади [27, с. 583–594]. Він підкреслює, що і в царські, і в радянські часи українські землі виконували функцію сировинного придатку, а українська еліта системно витіснялась або інтегрувалась у московський центр за принципом лояльності. Такий підхід, за Кульчицьким, дозволяє говорити про колоніальний характер українсько-російських відносин, навіть якщо вони були приховані під риторикою «дружби народів» або «соціалістичного братерства».

Висновки зроблені Кульчицьким формують аналітичну рамку, у межах якої номенклатура може бути показана не просто як бюрократичний клас, а як провідник імперських практик – носій політики, що спрямована на підтримання структурної нерівності між центром і периферією в умовах номінальної суверенності радянських республік.

Таким чином, здійснений аналіз засвідчує необхідність подальших досліджень, зокрема з урахуванням постколоніальних теорій, для верифікації колоніального характеру радянської політики щодо України.

Головне завдання дослідження здійснення історіографічного аналізу підходів до вивчення радянської номенклатури в Україні та оцінка продуктивності постколоніальної методології для інтерпретації цього феномену, і чи може вона бути осмислена в межах концепцій колоніалізму та «внутрішньої колонізації». **Стаття має на меті** виявити потенціал постколоніального підходу для аналізу радянської спадщини, зокрема через критику та зіставлення наявних історіографічних позицій щодо характеру радянської влади, ролі управлінської еліти та статусу України в межах СРСР.

Виклад основного матеріалу. Термін «номенклатура» найчастіше вживався у діловодстві, а радянські історики, за необхідності послуговувалися такими конструктами як, «працівник партапарату», «радянські службовці», «керівники (функціонери)» [23, с. 171–182]. У радянських джерелах, зокрема підручнику з партбудівництва, номенклатуру визначали як список стратегічно важливих посад, призначення на які передбачало обов'язкове попереднє узгодження та затвердження партійним комітетом відповідного рівня. Аналогічна процедура погодження застосовувалася і при звільненні номенклатурних працівників, які обіймали ключові позиції в системі [31, с. 202]. Згодом таке трактування номенклатури було суттєво уточнене та розширене і наразі дослідники виділяють близько п'яти аспектів цього явища: 1. номенклатура як система підбору, розстановки керівних кадрів і контролю за ними; 2. номенклатура як директивні документи, які відокремили ці керівні кадри («радянсько-партійну бюрократію») від основної маси населення; 3. номенклатура як соціальна група професійних управлінців (керівних кадрів), яка формувалася партійними комітетами; 4. номенклатура як політичний інститут радянського суспільства; 5. номенклатура як антонім демократії; суспільне явище, яке протиставляється демократичним ідеалам [36, с. 264]. У нашому дослідженні, номенклатуру розглядаємо як специфічну соціальну групу професійних управлінців, що була сформована під безпосереднім контролем партійних органів та як фундаментальний політичний інститут радянської системи.

Важливим етапом у переосмисленні ролі та підходів до вивчення радянської номенклатури стали роботи Мілована Джиласа та Михайла Восленського. Югославський дисидент Мілован Джилас у своїй праці «Новий клас» вперше визначив бюрократичну верхівку комуністичних режимів як нову експлуататорську верству, яка утримує

владу не через власність, а через контроль над розподілом ресурсів і політичних призначень [20]. Такий підхід змінив погляди до вивчення радянської номенклатури зарубіжними вченими. Протилежної точки зору на генезу радянської номенклатури дотримувався Річард Пайпс, аналізуючи у своїй книзі «The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923» становлення радянської державності та роль політичних еліт у формуванні радянського тоталітарного режиму вважав, що це новий клас, а органічне продовження царської системи управління але на інших ідеологічних основах [10].

Уведення до наукового обігу поняття «радянська номенклатура» пов'язано з ім'ям Михайла Восленського і його книгою «Номенклатура. Панівний клас Радянського Союзу» [12]. Цей дослідник здійснив першу спробу описання механізмів влади, показав особливості призначень на ключові посади, привілеї номенклатури. Викликом для усталених на той час поглядів, щодо радянської системи управління, стала робота «How the Soviet Union is governed» американського політолога Джеррі Гафа, який вважав правлячу еліту не монолітною, а поділеною на групи зі своїми інтересами, які ведуть боротьбу між собою за вплив на прийняття політичних рішень та за перерозподіл ресурсів. Бюрократію він вважав не просто виконавцями рішень кремлівського Ареопагу, а активними учасниками політичного процесу з власними цілями та амбіціями [6].

Сплеск досліджень радянських політичних еліт відбувся після розпаду СРСР у 1991 р. Українські та зарубіжні вчені особливу увагу приділяли вивченню номенклатури як управлінської системи та соціального класу. Зокрема активно почали вивчати особливості: формування та функціонування радянських еліт [21; 34; 24]; неформальні практики та привілеї [25]; формування регіональних управлінських мереж [14; 37; 38], а також інтеграцію радянських практик у політичну систему незалежної України [13; 26].

Одним із найбільш складних завдання як для нашого дослідження так і загалом досліджень, що стосуються історії радянської України, є пошуком відповіді на питання – чи можна аналізувати дії Москви через колоніальну оптику? Якщо так, то яким чином це робити? Відповідь на це питання тісно пов'язана з сучасними підходами до розуміння поняття «колоніальна політика» в історіографії. Додаткові труднощі виникають ще й через те, що Радянський Союз не є прикладом класичної моделі заморської колоніальної імперії,

якими свого часу були Британія, Франція чи Іспанія. Також, в нашому випадку не можна говорити про географічно віддалену метрополію та її колонію, а радше про внутрішньо інтегровану, проте ієрархічну систему підпорядкування, де центр (Москва) має у своїх руках всі важелі контролю над так званою «периферією».

Сучасні постколоніальні студії багато в чому завдячують внеску на Едварда Саїда, який здійснив масштабну критику західного дискурсу про Схід, він стверджував, що «орієнталізм» – це не об'єктивне вивчення східних культур, а радше система репрезентацій, створена Заходом для утвердження власної культурної та політичної гегемонії. Його книга викликала жваві дискусії у науковій спільноті, адже на думку критиків автор подекуди уніфікує як західний, так і східний дискурси, недооцінюючи їхню внутрішню складність та суперечності. Також звучали закиди щодо недостатньої уваги до форм спротиву з боку самих колонізованих народів, які не були пасивними об'єктами впливу імперської влади. Попри це, саме критика «Орієнталізму» сприяла подальшому розвитку постколоніальної теорії. У своїй пізнішій праці «Культура й імперіалізм» Едвард Саїд здійснює ґрунтовне дослідження того, як культура слугувала не лише відображенням, а й активним інструментом формування, виправдання та підтримки імперських проєктів. У цьому контексті Саїд аналізує твори таких авторів, як Джейн Остін, Джозеф Конрад, Редьярд Кіплінг, Альбер Камю та ін., показуючи, як навіть класична європейська література часто виявлялася співучасницею формування імперського культурного дискурсу [32]. Він переконливо доводить, що імперія була не суто політико-військовим утворенням: процеси підкорення, колонізації й навіть винищення тубільного населення значною мірою готувалися у сфері символічного виробництва – через культурні наративи, літературні твори, історичні описи, мистецтво, а також через популярні уявлення про «дику природу», «варварські народи» та «екзотичних інших». Саїд показує, що культура виступала не просто дзеркалом колоніальної влади, а активним інструментом формування і закріплення уявлень про підкорені народи як меншовартісних, далеких від «цивілізаційної норми» [32]. Ці уявлення виправдовували політичне й економічне домінування, маскуючи його під «місію прогресу».

Термін «колоніальна політика» з огляду на відносини між Москвою та Україною є предметом постійних дискусій серед науковців [18].

У контексті вивчення колоніальної сутності радянської номенклатури доречним є звернення до узагальнень, здійснених Людмилою Гриневич щодо типологізації радянської імперії в сучасній історіографії [18, с. 193]. Дослідниця виокремлює низку наукових підходів, у межах яких СРСР розглядається істориками як: поліетнічна (Андреас Каппелер) [7], неоросійська (Джефрі Хоскінг) [35], колоніальна (Ева Томпсон) [33], постколоніальна (Олександр Еткінд) [1], посттеократична (Ігор Яковенко) [40], тоталітарна (Александр Мотиль) [9], імперія позитивної дії (Террі Мартін) [8], імперія націй (Франсін Гірш) [5], авторитарна дисциплінарна (Олексій Баталов) тощо [18, с. 193]. Усі ці дослідження прямо чи опосередковано засвідчують наявність імперської логіки в управлінні союзними республіками, яку реалізовувала саме радянська номенклатура, яка забезпечувала втілення у життя рішень партії, які, зокрема, були спрямовані на упокорення населення, нівелювання національних особливостей, підміну історичної пам'яті тощо.

Одним із продуктивних напрямів постколоніального аналізу радянської системи є застосування концепції внутрішнього колоніалізму, яка дозволяє описати асиметричні відносини між імперським центром та периферією. З огляду на це можна говорити про ключову роль радянської номенклатури у реалізації політики підпорядкування, контролю та ресурсної мобілізації виконувала радянська номенклатура, яка діяла як інституційний посередник між Москвою та союзними республіками, зокрема Україною.

Саме поняття «внутрішня колонізація» стосовно Росії вперше використав барон Август фон Гакстаузен у своїй роботі «The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources», яка вийшла друком у Лондоні в 1856 році. Він, зокрема, відзначав специфічність процесів освоєння Російською імперією власних та захоплених територій, як «внутрішню колонізацію» [3].

Ще у 1919 році українські марксистки Василь Шахрай та Сергій Мазлах у своїй книзі «До хвилі: (Що діється на Україні і з Україною?)» піднімали питання про колоніальну природу взаємин між Україною та Росією – «Сі зв'язки і стосунки були аналогічні зв'язкам і стосункам між «метрополією» і «колонією». Не дурно ж література по національному питанні говорила про «анексію» Росією між другими країнами і Україною» [28, с. 38]. Вони переконливо доводять, що недостатньо аргументів, на користь думки про те, що «самостійна Україна в умовах нинішнього

світового господарства неможлива. Тезіс зостався не доказовим» [28, с. 35]. Інший український економіст Михайло Волобуєв, спираючись на значний комплекс праць своїх попередників, обґрунтував думку про те, що Україна була «колонією європейського типу», яка увійшла до складу Радянського Союзу [16].

Одним із перших, хто запропонував розглядати СРСР крізь призму колоніального підходу, був соціолог Алвін Гоулднер. У статті «Stalinism: A Study of Internal Colonialism» 1977 року він інтерпретував сталінізм як специфічну форму внутрішнього колоніалізму, що спиралася на централизовану владу, репресивну бюрократію та асиметричні відносини між центром і республіками [2, р. 5-48]. Також він наголошував на ідеологічному та економічному домінуванні міської партійно-державної еліти над селянською більшістю, яка, за його словами, сприймала цю владу «як зовнішню колоніальну силу» [2, р. 13]. За логікою такого аналізу важливою є не лише політична ієрархія, а й економічна складова колоніального обміну, яку Гоулднер формулює як, механізм інституційно закріпленого економічного нерівноправ'я, який реалізується через нав'язування периферії нерівномірного «розподілу капіталу, інвестицій, цін і цінового контролю, податків, податкових пільг і відрахувань, кредитування, позик, трудових повинностей, військового призову, відсоткових ставок, заробітної плати, тарифів, мит, доступу до освіти, паспортів, віз і виборчого представництва» [2, р. 13], а коли цей механізм визиску та економічного пригноблення дає збий, Центр вдається до терору та різного роду насильства. Особливого значення, у контексті застосування концепції внутрішнього колоніалізму до СРСР, набуває роль культури та культурна ієрархія, яка притаманна для відносин між «метрополією» та «колонією» (периферією). На цей аспект Гоулднер також звернув увагу, вказавши, що «Центр визначає власну культуру та діалект як «високий», а периферійну – як «низький» [2, р. 13].

Концепція внутрішньої колонізації, яка отримала значного поширення у 1960-х роках була піддана критиці у статті «The Internal Colonial Concept» Роберта Хінда. Під час критичного аналізу Хінд вказує на теоретичну фрагментарність і методологічну неточність цієї концепції, яка, на його думку, нерідко виступає як метафора, ніж є інструментом для серйозного наукового аналізу. Зокрема, він наголошує на відсутності спільних критеріїв, розмитості понять «колонізатор/колонізований» [4, с. 554], а також застерігає від використання цього

терміну в політичних цілях без належного історичного обґрунтування [4, с. 553–555]. Водночас він визнає, що сам концепт може мати евристичне значення – за умови серйозної теоретичної реконструкції [4, с. 561–563].

Таким чином, Гоулднер і Хінд у своїх працях окреслюють два різні підходи до історіографічного осмислення концепції внутрішньої колонізації: Гоулднер як її послідовник, а Хінд як критик, який, утім, визнає її аналітичну цінність. Це дає підстави розглядати концепт «внутрішньої колонії» не як декларативну метафору, а як інструмент для аналізу, що враховує складну соціальну структуру СРСР, багаторівневу природу влади та роль радянської номенклатури як провідника колоніальної політики Москви в Україні.

Цей підхід знаходить підтримку і в сучасній західній історіографії, яка дедалі частіше розглядає СРСР як неоімперське утворення з усіма відповідними практиками. Особливо яскраво це простежується у дослідженнях радянської політики щодо села, які дозволяють інтерпретувати цю політику як внутрішню колоніальний проєкт, орієнтований на трансформацію та контроль над частинами власного суспільства. Такої інтерпретації дотримується Лінн Віола у своїй монографії «Селянські повстання за Сталіна: колективізація і культура селянського опору» [11]. Авторка показує, що радянська колективізація сприймалася селянами не просто як економічна кампанія, а як спроба знищити їхній спосіб життя і нав'язати зовнішнє панування: «Для селян колективізація була значно більшим, ніж боротьба за хліб чи побудову абстрактного соціалізму. Вони сприймали її як наступ на свою культуру та спосіб життя, як грабунки, несправедливість і зло. Це була боротьба за владу і контроль, спроба підкорити і колонізувати тих, хто з часом дедалі більше нагадував окупований народ» [11, р. 14]. У цьому процесі, на думку Віоли, «селянство сприймалося насамперед як економічний ресурс – причому проблемний – і, по суті, не більше ніж внутрішня колонія» [11, р. 20]. Номенклатура ж, у цьому контексті, була основним каналом реалізації цієї колоніальної політики. Саме представники партійно-державної номенклатури забезпечували виконання цієї політики на місцях, проводила розкуркулення, координувала насильницьку мобілізацію ресурсів, знищуючи «селянську громаду, залишивши натомість колективне господарство, соціалістичне лише за назвою, яке комуністична партія використовувала, щоб спробувати перетворити селянство на культурну та економічну колонію» [11, р. 1].

Таким чином, Віола однією з перших серед західних дослідників послідовно застосовує колоніальний підхід до аналізу радянської внутрішньої політики, відкриваючи тим самим простір для подальшого осмислення номенклатури не просто як бюрократичного прошарку, а як інструменту імперського контролю та репресивної модернізації колоніального типу.

Однак, не всі дослідники підтримують застосування колоніального підходу до вивчення СРСР, як держави імперського типу. Один із найвпливовіших представників альтернативного підходу – Террі Мартін, автор концепції «Імперія національного вирівнювання» («Affirmative Action Empire»). У своїй монографії «The Affirmative Action Empire Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939» [8], яка вийшла друком у 2001 році та була перекладена українською та видана у 2013 році під назвою «Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)» [29], Мартін пропонує альтернативну інтерпретацію, згідно з якою СРСР у 1920–1930-х роках був не класичною імперією, а державою, яка проводила політику «національного вирівнювання». На його думку, радянська національна політика не була асиміляційною, вона характеризувалася «систематичним сприянням розвитку національної свідомості етнічних меншин і створенням для них багатьох інституційних форм, притаманних національним державам» [29, с. 15]. Йдеться не лише про підтримку окремих осіб, а про широку державну політику, яка включала «радянську державну підтримку національно-територіальних утворень, мов, кадрів та ідентичності цих груп» [29, с. 15]. Він пише про це як про радикально нову модель постімперської державності, яка не мала прямих аналогів у західному колоніалізмі – «Нічого подібного історія доти не знала, ба й пізніше жодна інша багатонаціональна держава – за винятком хіба що Індії – не наблизилася до масштабів радянської політики національного вирівнювання» [29, с. 16]. Більше того, дослідник дистанціюється від означення СРСР, як держави імперського типу, хоча й визнає наявність деяких імперських рис: «Імперія національного вирівнювання не була імперією традиційного зразка. Я не належу до тих, хто стверджує нині, що Радянський Союз, з огляду на наявність спільних ознак з іншими імперіями, можна класифікувати як «імперію» в термінології суспільних наук» [29, с. 38]. Таким чином, погляд Мартіна дозволяє побачити неоднорідність радянської політики, де елементи колоніального домінування

поєднувалися з практиками формального етно-плюралізму. Це важливо враховувати при оцінці ролі номенклатури: на ранньому етапі вона могла бути каналом соціального ліфту для представників національних республік, але згодом перетворилася на інструмент вертикального контролю з боку Москви.

У сучасному українському науковому дискурсі дедалі активніше переосмислюється характер радянської влади через призму постколоніальних та імперіологічних підходів. Особливу цінність для аналізу радянського простору мають концепції, що відмовляються від спроб надати універсальне нормативне визначення імперії й натомість зосереджуються на характерних ознаках і формах функціонування влади, які формують імперський порядок у певному історичному контексті.

Зокрема, Андрій Заярнюк у своїй публікації «Імперія Рад» пропонує інтерпретувати СРСР не як класичну імперію з колоніями, а як систему, що функціонувала через ієрархізовані, диференційовані та виняткові управлінські практики, характерні для новочасних імперських утворень [20]. На його думку, імперію визначають не титули чи розміри територій, а здатність проєктувати силу, керувати асиметрією, створювати категорії населення з різним доступом до прав, застосовувати вибірккову норму й утверджувати владу не через загальне право, а через виняток [22]. Також він справедливо підкреслює, що імперська структура СРСР була багатовимірною: вона включала як «внутрішню імперію», що охоплювала ієрархічно організовані союзні та автономні республіки з різним рівнем політичної й культурної автономії, так і «зовнішню імперію» – систему васальних держав, клієнтських режимів і міжнародних зав'язків, через які СРСР проєктував свою силу на глобальному рівні [22]. Ці обидві площини панування формувалися не лише через офіційні інституції, а й через щоденні адміністративні практики, які відтворювали функціональну асиметрію та ієрархію.

У цьому контексті ключовими для розуміння імперської природи радянської державності є поняття винятковості, тимчасовості та адміністративного багаторівневого контролю. Як підкреслює Заярнюк, імперії – це завжди політика винятку, відкладених рішень і призупинення обіцянок [22]. Радянський режим, зокрема у формах соціального захисту, депортацій, обмежень мобільності, створював не рівноправних громадян, а диференційовані категорії – «лішенців», спецпоселенців, селян без політичних прав [22].

У цій методологічній рамці радянська номенклатура постає не лише як бюрократична структура, а являє собою інструмент імперського управління, що забезпечував асиметрію між центром і республіками, реалізовував політику винятковості, асиміляції, адміністративного підпорядкування та затягування реформ. Її функції виходили далеко за межі «управлінського прошарку» – вона була провідником імперської логіки, що забезпечувала не лише політичну лояльність, а й підтримувала функціональну нерівність центр–периферія у формально унітарній державі.

Таким чином, застосування імперіологічної моделі – насамперед у версії, запропонованій Заярнюком, – дозволяє вибудувати аналітичну структуру дослідження, в якій кожен вимір діяльності радянської номенклатури (політичний, економічний, культурний) постає як реалізація окремих імперських практик.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що радянська номенклатура в Україні функціонувала не лише як адміністративно-управлінський апарат, але й виступала ключовим інструментом імперського контролю Москви. Її структура, логіка функціонування та підпорядкованість союзному центру вказують на глибоку інтеграцію до політичного й культурного ядра радянської імперії. Через номенклатурну систему здійснювалося формування централізованої вертикалі влади, яка інституційно закріплювала політичне домінування Центру, сприяла системній експлуатації ресурсів та уніфікації етнокультурного простору.

Застосування концепту внутрішнього колоніалізму дозволяє по-новому осмислити роль номенклатури як активного агента колоніальної гегемонії, що транслиував імперські практики та сприяв послідовній депривації української національної суб'єктності. Політика Кремля, втілена через номенклатурний апарат, реалізовувала ідеологічний монізм, централізований розподіл благ і культурну стандартизацію, що забезпечувало утримання керованої єдності в межах радянської системи.

Таким чином, номенклатура постає не лише як соціальна верства, а як органічна складова колоніального механізму, що підтримувала й відтворювала імперський лад. Її аналіз є важливим для розуміння не лише природи радянської влади, але й для осмислення пострадянських трансформацій в Україні. Переосмислення цієї спадщини становить необхідну частину ширшого процесу інтелектуальної та політичної деколонізації, спрямованої на відновлення історичної суб'єктності українського народу.

Список літератури:

1. Etkind A. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. Cambridge: Polity Press. 2011. ix, 289 p.
2. Gouldner A. W. Stalinism: A Study of Internal Colonialism. *Télos*. 1977. (34):5-48. DOI: 10.3817/1277034005.
3. Haxthausen A., Farie R. The Russian empire, its people, institutions and resources. Chapman and Hall. 1856. 470 p.
4. Hind R.J. The Internal Colonial Concept. *Comparative Studies in Society and History*. 1984. 26(3), 543–568. DOI:10.1017/S0010417500011130.
5. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (1st ed.). Cornell University Press. 2005. 392 p.
6. Jerry F. Hough and Merle Fainsod, How the Soviet Union is Governed (An extensively revised and enlarged edition by Jerry F. Hough of Merle Fainsod's How Russia is Ruled). Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press. 1979. 679 p.
7. Kappeler A. The Russian Empire: A Multi-ethnic History (1st ed.). Routledge. 2001. 480 p.
8. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 Cornell University Press. 2001. 528 p.
9. Motyl A.J., CIAO, NetLibrary, I. Imperial ends the decay, collapse, and revival of empires. Columbia University Press. 2001. 163 p.
10. Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, 1997. 393 p.
11. Viola L. 'Introduction', Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance (New York, NY, 1996; online edn, Oxford Academic, 31 Oct. 2023). P. 3–12. DOI: 10.1093/oso/9780195101973.003.0001
12. Voslensky M. Nomenklatura: The Soviet Ruling Class, New York: Doubleday & Co., 1984. 455 p.
13. Буренков В.М. Інкорпорація вихідців із дніпропетровської партійно-радянської еліти у політичну систему незалежної України. В кн.: Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридон. Київ: Ніка-Центр. 2021. С. 345–355.
14. Буренков В.М. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр.). Запоріжжя: Гельветика, 2020. 290 с.
15. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. М.: ОГИ, 1998. 432 с.
16. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. Державне видавництво України*. 1928. № 2, С. 46–72; № 3, С. 42–63.
17. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза (Издание второе, исправленное и дополненное), Overseas Publications Interchange Ltd London, 1990. 671 с.
18. Гриневич Л.В. Чи був радянський союз імперією, а радянська Україна колонією: контури сучасних наукових підходів. *Сторінки історії*. 2019. 49. С. 190–204. DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189577
19. Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика*. 2011. Ч. 9–10 (167–168). С. 23–26.
20. Джилас М. Новый класс. Нью-Йорк : Фредерик А. Прегер, 1961. 248 с.
21. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія. Київ : Ніка-Центр, 2008. 365 с.
22. Заярнюк А. Імперія Рад. *Ukraina Moderna*. 2023. URL: <https://uamoderna.com/blogy/imperiia-rad/>
23. Киридон П.В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 171–182.
24. Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. 576 с.
25. Крупина В. Еволюція системи пільг і привілеїв української номенклатури (1985–1991 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2024. 44. 279–290. DOI 10.32626/2309-2254.2024-44.279-290
26. Кузьменко Ю.В. Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 51. С. 166–181.
27. Кульчицький С. Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи? *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля. У 2-х кн. Кн. 2: Простори історика. К., 2020. С. 583–594.
28. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: (Що діється на Україні і з Україною?). Саратов: Вид. Саратов. Укр. Від. Нар. Комісаріату справ нац. 1919. 101 с.
29. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ: Критика, 2013. 638 с.
30. Мотиль О. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна?, *Тиждень*, 2012. № 46 (263), 15 листопада. URL: <https://tyzhden.ua/History/65141>

31. Партийное строительство: Учеб. пособ. Москва. 1981. С.202.
32. Саїд Е. Культура й імперіялізм. К.: Критика, 2007. 608 с.
33. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
34. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 799 с.
35. Хоскінг, Джоффри, Глебова С. Может ли Россия стать национальным государством? *Ab Imperio*. 2000(1), Р. 33–50.
36. Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. К., 2009. Вип. 43. С. 262–273.
37. Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950-1970-ті роки). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 228–232.
38. Штейнле О.Ф. Запорізька «партійна група». Нестворений клан другої половини 1940–1980-х років. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 166–171.
39. Эткінд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. М.: НЛЮ, 2013. 448 с.
40. Яковенко И. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса). *Полис*. 1996. № 6 (36). С. 117–128.

Burenkov V.M. THE SOVIET NOMENKLATURA AS AN INSTRUMENT OF COLONIAL POLICY (HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS)

This article offers an attempt to analyze the potential and productivity of applying a postcolonial methodological framework to the interpretation of the Soviet nomenklatura phenomenon in Ukraine. The nomenklatura, which embodied the system of governance and control over all spheres of socio-political life in the USSR, functioned not only as a tool of subjugation but also as a mechanism of ideological consolidation within a highly bureaucratized system. The study proposes a theoretical approach that considers the nomenklatura not merely as an administrative or social category, but as a mechanism for reproducing imperial order within the Soviet political structure. The focus of the research lies not in the empirical reconstruction of nomenklatura personnel practices, but in a critical reflection on the interpretive possibilities that postcolonial theory offers for understanding the nomenklatura as a conduit of colonial policy pursued by the Moscow-centered Soviet regime in Ukraine. The article traces the evolution of scholarly approaches to the nomenklatura, from classical Sovietological works (e.g., M. Djilas, M. Voslensky) to contemporary studies employing postcolonial perspectives (e.g., E. Said, A. Gouldner, L. Viola, T. Martin, F. Hirsch). Special attention is devoted to the debates surrounding the concept of "internal colonization" and the limits of its applicability to the Soviet context. The article highlights the analytical productivity of A. Zayarnyuk's postcolonial reading of the USSR as an empire characterized by a multi-level hierarchy and structural asymmetries, within which the nomenklatura operated as an instrument of selective governance, normalization, and cultural assimilation. It is argued that the application of a postcolonial framework is heuristically valuable for analyzing the existence and function of the Soviet nomenklatura in Ukraine, and for deepening our understanding of colonial continuities in the post-Soviet period.

Key words: Soviet nomenklatura, colonial policy, Ukrainian SSR, Russification, centralized governance, ideological control, economic exploitation, cultural assimilation, internal colonization.

Дата надходження статті: 16.07.2025

Дата прийняття статті: 08.09.2025

Опубліковано: 05.12.2025